

TÄNK OM ALLA SKULLE GÖRA SÅ, IMMANUEL?

KANT

I jantelagens hem Sverige kan det hända att man stöter på svaret att "tänk om alla skulle göra så?" om man föreslår ett undantag från en regel, ifrågasätter en inarbetad praxis i ett visst samhällsområde eller i handling bryter mot en regel eller vedertagen praxis. När det man gör inte motsvarar allmän praxis är det sannolikt att någon tar på sig ansvaret och försöker hämta tillbaka en till ledet, arbetsmoralen eller busskön osv. med denna fras. Man ska inte, så tycks det, tro att man kan ta sig rätten att ifrågasätta en viss regels eller praxis rimlighet.

Det förhållningssätt gentemot undantag som denna fras ("tänk om alla skulle göra så:") innebär verkar samtidigt tillämpa Immanuel Kants kategoriska imperativ, men på ett modifierat och problematiskt sätt. Vad innebär Kants kategoriska imperativ? Det kategoriska imperativet hör hemma i dennes praktiska filosofi, vilken söker svar på frågan hur vi ska handla eller hur vi ska avgöra vad som är en god handling. Imperativet lyder att en människa ska handla på så sätt att det hon gör skulle kunna upphöjas till en allmän lag. Med Kants ord ska man "Handla på sådant sätt att din viljas maxim alltid samtidigt kan gälla som princip i en allmängiltig lagstiftning" (Kant 2004, s. 52). Det är dessutom avgörande att dessa till att börja med subjektiva maximer leder till "objektiva eller praktiska lagar, när de erkänns som objektiva, dvs. som giltiga för varje förnuftswarelses vilja" (Kant 2004, s. 37). Det är alltså väsentligt att sådana lagar ska kunna inses som förnuftiga av alla individer. Men det handlar inte nödvändigtvis om färdiga och redan etablerade lagar. Individen ska rannsaka sig själv inför sitt handlande och reflektera över och försätta sig in i ett scenario i vilket det egna handlandet utgör en allmän lag, och om individen gör bedömningen att ett sådant scenario framstår som förståndigt väljer individen denna handling. En god handling är en allmänt god handling. Men denna reflektion hos individen utspelar sig då ofta innan detta scenario har inträtt och bygger på en myndig och självständig människas oberoende och kritiska tänkande.

För att nu koppla samman Kants kategoriska imperativ med den nämnda frasen ("tänk om alla skulle göra så:") tycks det möjligt att

säga att imperativet i detta sammanhang inte främst används för att i positiv mening formulera och reflektera över goda handlingssätt för människan så som Kant förespråkar, utan snarare ges funktionen att förhindra undantag, förändringar och ett tänkande utanför det invanda och reglerade. Kants kategoriska imperativ tycks alltså vara närvarande i denna fras, men på ett förändrat sätt. Imperativet innebär inte längre att individen på ett självständigt, öppet och konstruktivt sätt reflekterar över vilka handlingar som vore goda i syfte att överhuvudtaget bli i stånd att formulera allmänna lagar för handlandet, utan nu antar det i stället formen av en åthutning som riktas mot undantag och regelbrott. Samhällsstrukturen kan sägas upprätthållas genom att den via sina medlemmar sprider detta "kantianska" anti-imperativ. Där Kants imperativ förutsatte en myndig och kritisk reflektion hos individen, riskerar detta anti-imperativ just att förhindra en sådan reflektion. Där Kants imperativ skulle kunna leda till att självständiga individer riktar kritik mot rådande samhällsformer, om dessa är problematiska, används det nu för att förhindra en sådan självständig reflektion. För tänk om alla vore kritiska medborgare? Tänk om alla skulle göra så, Immanuel?

Det Kants imperativ har gemensamt med frasen ifråga är att handlingar bör vara allmänna om de anses goda, men det betyder inte att man enligt Kant ska avstå från att ifrågasätta samhällsförhållanden om de inte framstår som förnuftiga och egentligen inte verkar hålla som allmänna moraliska lagar, även om de är vedertagna. Kant utgår inte från en stabil enhet som hindrar individer från att ifrågasätta dem, utan utgår alltid från individens självständiga och kritiska reflektion och söker utifrån den vägen fram till den allmänna lagen. Frasen "tänk om alla skulle göra så" kan därför snarare sägas ha förvandlats till ett försvar av samhället mot Kants kategoriska imperativ, den har blivit en repressiv fråga. Man kan säga att Kant därigenom används för förhindra den reflektion som Kant förespråkade. Det är inte längre en individ som utför reflektionen, utan ett system som förhindrar den reflektion som leder till ifrågasättanden, undantag och kritik. Kants kategoriska imperativ kan därmed indirekt på detta problematiska vis sägas ha förvandlats till följande maxim: "Handla på ett sådant sätt att dina handlingar överensstämmer med redan existerande allmänna lagar." Ett motförslag skulle vara: "Handla på ett sådant sätt att du aldrig hindrar en enskild kritisk röst att bli hörd gentemot en samhällsordning..."

HEGEL

Det är betecknande att Hegels kritik mot Kants praktiska filosofi just problematiserar risken som ryms i att överlåta till individernas reflektioner att etablera det goda handlandet. Om Kants kategoriska imperativ, såsom ett kritiskt reflekterande över möjliga goda handlingar, inte sammanfaller med ett försvarande och upprätthållande av en redan etablerad ordning bejakar jag det som Hegel kritiserar. Hos Hegel måste det förnuftigt förverkligade samhällslivet i stället etableras på en historiskt framväxt och förfinad sedlighet som inte har råd att riskeras i varje enskild reflektion. Staten måste etableras över individernas huvuden. Om staten ska vara beroende av den enskildes tänkande, som för Hegel i sitt partikulära perspektiv blir begränsat och därmed godtyckligt, så riskerar staten också att stjälpas i varje sådant. Hegel rör sig därmed närmare det repressiva imperativet som jag har diskuterat ovan. Han försvarar systemet och ordningen mot den enskildes kritiska reflektion. Om det stämmer att det som jag kallar den repressiva frågan är en pervertering av Kants imperativ verkar det också möjligt att betrakta denna pervertering som kompatibel med Hegels kritik av det partikulära och godtyckliga perspektivet. Den repressiva frågan, som framstår som en användning av Kants imperativ, blir snarare till ett förtäckt hegeliantskt försvar av systemet mot individen.

I *Andens fenomenologi* kritiserar Hegel Kant för att dennes kategoriska imperativ inte når utöver sin godtycklighet eftersom dess resultat alltid är präglad av en subjektiv viljebestämning. Det förblir dessutom helt formellt och stannar inom det subjektiva och förblir därigenom för Hegel tautologiskt, det handlar bara om sig självt. Det förmedlas aldrig via verkligheten eller etableras i en objektiv totalitet (Hegel 2008, s. 312ff.). I *Rättsfilosofin* menar Hegel på liknande sätt att den enskildes subjektivitet och abstrakta självbestämning – detta är sannolikt en kritik av Kant – förflyktigar all bestämdhet inom rätten. Självbestämningen är abstrakt eftersom den inte är medvetet förmedlad med den sedliga helheten. Och eftersom subjektiviteten (den enskilde individen) faller sitt omdöme enbart ur sig själv som reflekterande kraft innebär detta ett hot gentemot rätten och staten. För Hegel måste rätten i stället baseras på förnuftiga och historiskt framväxta institutioner som inte kan vara beroende av enskilda personers godtyckliga förstånd. Godtycket i den subjektiva viljan innebär för Hegel dessutom att den för staten blir det onda när den tas för det absoluta. Härigenom riskeras enligt Hegel att

förhållandet mellan det absoluta (och förnuftiga) å ena sidan och det enskilda och subjektiva å andra sidan perverteras (Hegel 1986, §§ 138–140).

Det framstår med detta i åtanke som rimligt att Hegel skulle kunna rikta den repressiva frågan till Kant: "Tänk om alla skulle göra så, Immanuel?" För Hegel blir det uppenbart att om det överläts till varje enskild att etablera helheten så riskeras möjligheten för staten att upprätta ett stabilt och kontinuerligt sedligt fundament. Om alla gjorde som Kant vore det svårare att låta sedlighetens system ha sin dynamiska gång över huvudet på individerna. Nu föreslår ju inte Kant ett undantag i en enskild regel, utan ger oss i stället redskapet att kunna göra det när helst det behövs. Kant ser fortfarande det allmänna gemensamma som mål, men detta måste alltid provas genom och gå via det reflekterande tänkandet hos individen. Kant accepterar inte, och detta är som bekant en huvuddimension i hans syn på upplysning, en ordning utan att genom egen reflektion ha insett dess berättigande: att vara myndig är "göra bruk av sitt förstånd utan någon annans ledning" (Kant 1992, s. 27). Den repressiva frågan "tänk om alla skulle göra så?" kan därmed sägas användas mot honom själv på ett omvänt sätt, nämligen som om Hegel i sina egna systematiska syften skulle kritisera kritiska individer genom att använda Kants imperativ i detta repressiva syfte.

ADORNO

I Adornos bok *Probleme der Moralphilosophie*, som bygger på en föreläsningsserie från 1963, är Kants praktiska filosofi i fokus. Redan tidigt visar Adorno att moralfrågan hos Kant väsentligen innehåller frågan om förhållandet mellan det individuella och allmänna och hur Kant sätter individen i centrum när det gäller att avgöra vad en god handling är. Samtidigt pekar Adorno på hur det i denna spänning generellt, mellan individen och det allmänna, är den allmänna lagen som är den starkaste och ofta auktoritära parten i relation till individen, som i sin tur i stället representerar det humana i relation till lagens kyla (Adorno 1997, s. 29 och 34). Men avgörande är, och härigenom stärker Adorno min förståelse av Kant, att det kategoriska imperativet inte är något annat än formulerandet av det subjektiva som något objektivt giltigt. Det är alltså den subjektiva reflektion som förutsätts för att en objektivt förnuftig handling ska kunna formuleras, inte tvärtom. Men detta är allt annat än subjektivism: för Adorno handlar detta snarare om ett försök av Kant att rädda objektiviteten genom subjektiviteten (Adorno 1997, s. 52–53). Men

detta innebär också att om den enskildes subjektiva reflektion hindras så faller hela Kants praktiska filosofi. Det är viktigt för Kants moralfilosofi att alla verkligen utför denna subjektiva reflektion för att söka etablera objektivt giltiga allmänna lagar. Men Kants teori kan bara finnas om moralfilosofin är ett oavslutat projekt, medan den repressiva frågan försöker övertyga individen om motsatsen. Vi har redan en allmän lag!

Adorno är dock inte enbart positivt inställd till Kant, utan gör också en exkurs som är relevant i detta sammanhang som kritik av Kant, nämligen om Henrik Ibsens pjäs *Vildanden* (1884). Adorno pekar på hur pjäsen tematiserar den risk som uppstår när någon blint följer en moralisk lag, eftersom individen då själv riskerar att bli omoralisk. Adorno menar att Gregers Werles, en av huvudpersonerna i pjäsen, principfasta sanningssägande och dennes avslöjande för nära vännen Hjalmar Ekdal, varigenom Ekdal får vetskap om att hans dotter inte är hans biologiska barn, följer sanningssägandets moraliska imperativ på ett problematiskt sätt. Det förintar nämligen den enda personen (Ekdal) som inte är en del av det sammanhang av skuld som Ibsen beskriver i pjäsen om familjerna Ekdal och Werle. Enligt Adorno representerar Werles handlande Kants kategoriska imperativ, och Adorno menar därför utifrån detta exempel att det strikta följandet av imperativet som inte tar den enskilda situationens empiriska karaktär i beaktning leder till sin motsats och i detta fall förstör familjen Ekdal i stället för att, som Werle avsåg, hjälpa den med sanningen (Adorno 1997, s. 234ff.). Detta pekar enligt Adorno på ett stort problem i Kants praktiska filosofi, nämligen på den abstrakta dimension i det kategoriska imperativet varefter det helt bortser från konkreta empiriska omständigheter (Adorno 1997, s. 158). En allmän lag kan inte ta hänsyn till enskildheter och i denna bemärkelse blir Kants teori själv problematisk utifrån min kritik av den repressiva frågan, eftersom dess orientering mot det allmänna själv hotar den kritiska dimension som baseras i individuell reflektion. Detta ändrar dock inte på att den subjektiva moraliska reflektionen hos Kant alltid på nytt måste utföras – vilket i relation till Hegel är att betrakta som positivt – men kanske behöver den en tilläggsmaxim? Jag föreslår: ”Handla på ett sådant sätt att du aldrig enbart utgår från eller orienterar dig i riktning mot en allmän lag”. Men tänk om alla skulle göra så? Tänk om alla aldrig enbart skulle utgå från eller orientera sig i riktning mot en allmän lag? Detta skulle måhända undergräva den repressiva frågan, eftersom det allmänna perspektivet inte längre skulle kunna hävdas på samma självklara sätt.

LITTERATUR

- Adorno, Theodor W. 1997. *Probleme der Moralphilosophie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hegel, G. W. F. 2008. *Andens fenomenologi*. Övers. Brian Manning Delaney och Sven-Olov Wallenstein. Stockholm: Thales.
- Hegel, G. W. F. 1986. *Grundlinien der Philosophie des Rechts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Kant, Immanuel. 2004. *Kritik av det praktiska förnuftet*. Övers. Fredrik Linde. Stockholm: Thales.
- Kant, Immanuel m.fl. 1992. *Vad är upplysning?* Stockholm: Symposion.